

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ОТ ПУРИЗЪМ КЪМ ТЕОРИЯ НА ЕЗИКОВАТА КУЛТУРА

Камелия Колева-Иванова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

FROM PURISM TO THE THEORY OF SPEECH CULTURE

Kameliya Koleva-Ivanova
University of Shumen Konstantin Preslavski

Abstract. The study follows the leading concepts of language in terms of its purity in the period from the last quarter of the 19th century to the first half of the 20th century. It shows how linguistic patriotism and authoritarianism is gradually overcome in Bulgaria.

Keywords: purism, neogrammarians, Prague linguistic circle

Ролята на лингвиста при създаването и утвърждаването на нормите на книжовния език е важен етап от историята и теорията на книжовните езици. Езиковият стандарт по същество представлява високо обработена форма на общонародния език. Зд. Стари очертава два метода на рестрикции на езиковата практика чрез теоретична екстраполация – *пряк* (естествен, информационен) и *косвен* (изкуствен, интервентски) (Стари 1995: 137). Конструирането на езиковия стандарт по чисто пряк път е нереално. От друга страна, чисто интервентският метод също не е реалистична възможност, тъй като всяка разумна интервенция се съобразява с фактическото състояние на езиковата практика. В този смисъл по-разумно е да се говори за *степени на намеса в езиковата практика*. Авторизацията на интервенцията в практиката, от друга страна, зависи от това, доколко потребителят се доверява на езиковата компетенция на лингвиста и доколко разчита на свои решения.

Като възпитаници на западноевропейски университети, първите български лингвисти изпитват мощно влияние от западноевропейската лингвистична теория и практика¹. В този смисъл интерес представляват водещите кон-

¹ Първият ректор на Софийския университет Ал. Теодоров-Балан учи в Чехия при М. Хатала и Я. Гебауер, Л. Милетич – в Нови Сад и Загреб, след това в Прага, Б. Цонев – във Виена и Лайпциг, Ив. Шишманов – във Виена, Йена, Женева и Лайпциг, Ст. Младенов завършва Софийския университет, след което специализира в Петербург и Прага (вж. повече по въпроса Попов 1982).

цепции за езика по отношение на неговата чистота в периода от последната четвърт на XIX век и първата половина на XX век, както и практическото им приложение на родна почва. В период, когато нормите на книжовния език до голяма степен са изградени и утвърдени в езиковата практика, усъвършенстващите намерения на лингвиста и опитите му за насилствена промяна чрез кодификацията с цел езикът да стане „по-чист“, говори за наличието на пуризъм². Популяризирането на пуристичната доктрина за утвърждаване на решенията от страна на езиковото общество обаче се оказва трудна задача.

Пуристите от чешкото списание „*Naše řeč*“ влагат три критерия в теоретичните си декларации и в конкретната си усъвършенстваща дейност – *исторически* (дават се предпочитания на изконни средства), *национален* (предпочитат се народни, самобитни, немемски езикови средства) и *естетически* (усета на лингвиста) (Пак там: 27 и сл.). Целта на езиковото усъвършенстване е постигането на абсолютната красота и чистота на езика. Срещу тези три критерия въстава първото поколение привърженици на Пражката лингвистична школа. Чрез функционалния критерий като основен при култивацията вниманието се фокусира върху изразните нужди на говорещите (създава се теория за езиковата култура). Под *култура на езика* не се разбира състоянието на езика, а дейността, посветена на езика, съзнателната грижа за усъвършенстването му. Спорът за ролята на езиковия узус в култивационната дейност се реализира като спор за мястото на критерия за *добрия автор* в тази дейност. Пражките учени разчупват ограничеността на възгледите на пуристите в подхода към чешката езикова практика, но въпреки това запазват интервентския характер (Хавранек 1932: 341; Кондрашов ред. 1967: 40). Лингвоцентризмът, насаждан чрез училището, университетите, в ежедневния печат, в езиковите справочници, в популярната научна литература и пр. създава у носителите на чешкия език безкритично и безусловно следване на предписанията на добрия водач. Двете течения избират пътя на интервенция в езиковата практика чрез кодификация, а противоречията засягат основно историческия критерий.

Пътят, по който поемат българските книжовници при изграждането и утвърждаването на лингвистичните норми през Възраждането, принципно се различава от пътя на чешките езикови строители. Още през втората четвърт на XIX в. *историзмът* като водещ критерий за нормотворчество е преодолян и ролята му се ограничава само до арбитражна. *Еволюционистичният подход при утвърждаването на нормите – след спорове се приема консенсусно решение – предопределя очакванията и отношението на българското общество към дейността на лингвистите*. Действително, старобългарският език продължава да се изучава в училищата, но по-скоро като граматическа теория, отколкото като полезен източник за обогатяване на книжовноезиковото богатство и търсене на

² Понятието езиков пуризъм следва да се разбира широко, като ‘пуризъм в езика’, т.е. за отграничаване от неезиковия пуризъм.

връзката му с новобългарския език³. Към това се прибавя и фактът, че книжовният език се е развил достатъчно, функционира като саморегулираща се система и може да посрещне нуждите на своите ползватели. Българските общественици не изпитват необходимост и желание да следват предписанията на лингвистите, т.е. дискредитира се *естетическият критерий* (усетът на лингвиста, добрият водач). Това дава повод на Ал. Теодоров-Балан възмутено да възкликне: „За какво се издават тези речници“. Усилената дейност по събирането и обработването на диалектното многообразие на българския език, проучванията върху старобългарския език и паметниците на старобългарската литература активизират *националния критерий*, но и тук ситуацията се оказва по-сложна, тъй като границата между родните и чуждите, диалектните, старобългарските, руските и черковнославянските лексеми е по-трудно доловима за широката общественост.

Първите български лингвисти са възпитани в духа на *младограматизма*. Методологията на тази езиковата доктрина насажда определен култ към езиковеда (филолога) и донякъде се игнорира общественият характер на езика (Жерев 2007: 107). Така се поражда известно напрежение между филолозите и другите общественици – ползватели, но и активни участници в доизграждането на нормите на книжовния български език (особено на лексикално ниво), изразени чрез лингвистични спорове. Въпреки молбите⁴ и заканите⁵ на българските езиковеди, обществениците, скрити удобно зад анонимността, ясно заявяват, че не са готови да следват предписания, чрез които се нарушава комуникативната пригодност на езика. В историята на проходащата българска филологическа наука на страниците на филологическите издания се осъществяват първите езикови спорове, чрез които се противопоставят двата основни научни подхода при обработването на книжовния език, назовавани *прескриптивен* или *дескриптивен* (Стари 1995: 62 – 64), определяни още като *активен* и *пасивен* (Гладкова 2004: 26), *академично регулиран стил* и *стил на свободната инициатива* (Гарвин 1993: 37). Пуризмът и прескриптивизмът са

³ Ст. Младенов. Съвременното езикознание и обучението по родния език у нас. – Училищен преглед, год. XXXVI, 1937, кн. 7, 821-845.

⁴ През 1881 г. във в. „Марица“ (бр. 252 от 16 януари 1881) излиза отзивът на Г. (вероятно от самия Г. Прошек) „Нещо по книжнината ни“ във връзка с бележка, публикувана във в. „Народний глас“, в която пражки студент, който работи по изготвянето на „Чешко-български словарь“, публично моли г. Прошек да не дава под печат речника си. Г. се възмущава, че „студентът по филология иска да бъде единствен филолог, който да издаде речник“. Своето мнение за качеството на издадения речник на Г. Прошек по-късно Ал. Теодоров-Балан изказва в бележката си Баберки. IV. – Народний глас, бр. 333 от 13 октомври 1882.

⁵ В критика върху „Апостоли за свободата. Драма в три действия“ от П. Иванов. 1884“ Ив. Шишманов (Периодическо списание, год. IV, 1885, кн. 15., 448-496, Йена) предсказва за идването на Страшния съд на лингвистите, които ще претеглят българщината на писачите.

тиясно свързани понятия, тъй като всеки опит за пречистване на езика се извършва под формата на предписание за това, което е най-правилно или по-добро (Елспас 2005: 23-24).

Интервентският подход на пражките езиковеди дава основание на Ст. Младенов прокламативно да отрече теоретичните им постижения („верните им тези са отдавна известни, а новите не съдържат нищо вярно и приемливо“). След завръщането си от Копенхагенския международен конгрес на езиковедите ученият публикува дискредитираща статия за дейността на *Пражката лингвистична школа*⁶. От нея става ясно, че лингвистът е добре запознат с постановките, представени на първите три езиковедски конгреса (I – Хага 1928, II – Женева 1931, III – Рим 1933). Влиза в задочен спор с Б. Хавранек „дали езиковият изследвач е прост наблюдател или пък чинител („фактор“), който може да се намесва“. В материала са посочени и политико-идеологически причини за отхвърлянето на пражките постановки – непризнаването на старобългарското име и потекло на свещения Кирило-Методиев език, а към това се прибавя и обявяването на българщината в Македония като насадена от български учители.

По отношение на терминообразуването и лексикалната кодификация Ст. Младенов продължава да изпитва немско политико-идейно и културно влияние и след 20-те г. на XX век. В глава VIII на монографията си „Увод в общото езикознание“⁷ изразява мнение, че е осъдително езикът на един образован народ да се пълни с непотребни чуждици, вместо които всеки обработен книжовен език си има свои домашни думи, по-ясни и по-хубави. Отбелязва следната тенденция: „Езикът на вестниците, не само у нас, гъмжи от всякакви чуждици, против което най-добре могат да работят добрите писатели с образцовия си по чистота език. У нас Иван Вазов и Пенчо Славейков могат да се подочат като образцови стилисти, при все че те и двамата не са могли да не платят данък на чуждиците“. До голяма степен ученият пренебрегва един съществен фактор – езикът на медиите става все по-значим за оформянето на езиковия вкус на обществото, и постепенно изземва властта от *добрите образци*.

По същото време теоретичните постановки на Ал. Теодоров-Балан показват силно пражко влияние⁸, което особено се проявява в „Българска грама-

⁶ Опити за мнима обнова на езикознанието (граматиката) и дейността на Копенхагенския международен конгрес на езиковедците. – Училищен преглед, год. XXXV, 1936, кн. 8, 1110-1131.

⁷ Етимологични и семантични принципи на езиковия развой. – Увод в общото езикознание. 1927, 132-178.

⁸ Ал. Теодоров-Балан. *Брулени листи за български език*. – Училищен преглед, 1931, кн. 9 – 10, 1237-1255; 1932, кн. 8 1385-1400; *Десет заблуди за езика у нас*. – Философски преглед, год. 3, 1931, кн. 3, 287-289; *Езикова култура у българите*. – Училищен преглед, год. XXXVI, 1937, кн. 9, 1077-1092.

тика“ (част I, София, 1931). Чрез своя кодификационен труд ученият се опитва изкуствено да подобри устройството на българския книжовен език чрез въвеждането на повече елементи от западнобългарските говори, поради което влиза в езиков спор със Ст. Младенов.

Ал. Теодоров-Балан е един от първите езиковеди, който през 30-те години открито говори за езикова култура. В статията си „Езикова култура у българите“⁹ лингвистът очертава ксеноманията, ксенофобията, чуждинското мислене (манталитет), „езиково двоеверие“, „самодоволни творци“, „без ухо беседници“ като основни проблеми на езиковата култура. Поставя по-широки граници на чистотата на езика. На следващата година в подлистника „Езикова култура“¹⁰ Ал. Теодоров-Балан излага систематизирано схващанията си по проблема пред по-широка аудитория. „Езиковата култура на българите се мери по тяхната реч, делнична и празнична; по техния усет за вещество и за форма на изказа; по съзнание за съответност между предмет и мисъл, между чувство и тон, между личност и общество; по жива потреба за словесен строй и красота“. Проблемите на книжовния български език се ограничават до „едно тясно схващане за чистота на езика и в досадни тъжби от липса на граматика, речник и установен правопис“, а обективно на българите им липсва вроден или развит с образование усет за езиков изказ. Единството на езика налага дълг към неговото обработване, а радиото и вестникът имат „своята велика отговорност“ за езиковата култура на българите.

Постановките на Пражката лингвистична школа са познати и на по-младите лингвисти. Това става ясно от два материала, публикувани в листа „Литературен глас“ – „Един своеобразен отзив за езиковедския конгрес в Копенхаген – 1936 г.“¹¹ и „Професор Хавранек и новото езикознание“¹² от Ив. Леков. В първия материал се дискредитира отношението на Ст. Младенов „към дейността на свои сънародници не само учени филолози и езиковедци“. Ив. Леков обвинява Ст. Младенов в неправилна критична оценка и в некоректен тон. Информацията в резюметата на рефератите, които последният публикува в „Училищен преглед“, се манипулира чрез премълчаването на факти с цел да се подцени и уязви т. нар. Пражка школа и други лица, които застъпват новото фонологично направление в езикознанието. Според Ив. Леков неприязненото отношение на Ст. Младенов към пражките лингвисти се дължи и на това, „че последните не одобряват езиковия пуризм, за който ратува нашият автор“. Вторият материал, придружен със снимка на професор Б. Хавранек и съпругата му, съобщава за пребиваването на учения в София като гост на Държавния университет. Чрез публични сказки чешкият езиковед запознава

⁹ Училищен преглед, год. XXXVI, 1937, кн. 9, 1077-1092.

¹⁰ Мир, бр. 11299 от 23 март 1938.

¹¹ Литературен глас, бр. 338 от 19 януари 1937.

¹² Литературен глас, бр. 390 от 13 април 1938.

столичната публика с работата и интересите на новата лингвистична школа, към която принадлежи. В публичните си лекции Б. Хавранек засяга и въпроса за същността, значението и задачите на литературния език и на т. нар. езикова култура.

От статията на В. Лебедев „Пътищата на новата руска лингвистика“¹³ стават ясни новите принципи, които следват привържениците на съветската лингвистика. В противовес с „историко-ретроспективното лице на западната наука за езика... изпълняваща текущи политически задачи във връзка с колониалната политика на великите държави“, лингвистиката в СССР си поставя за задача „в грижливата, сложна работа по културния подем на цяла редица националности... начело с най-крупната фигура на съвременното световно езикознание – И. Я. Мар“. Следващата част на материала представя езиковедския яфетизъм на И. Мар.

Става ясно, че в периода от Освобождението до края на 30-те г. на XX век с оглед на чистотата на езика се наблюдават различни опити за надмощие на теоретични постановки на по-стари и по-нови лингвистични направления. Постановките са познати и достъпни не само на българските лингвисти, но и на всички, които имат интерес към книжовноезиковите въпроси. В такъв случай въпросът се заключава не до това, дали кодификаторите и езиковедската гилдия като цяло познават определени лингвистични направления, а в даването на приоритет на определено направление според конкретната лична преценка. Изглежда, споровете отново се решават от *обществото (общественото мнение)* чрез зачитане или незачитане на дадени езикови препоръки. *Българинът успешно приспособява и разработва чужди идеи и чрез сблъсъка на различни езикови платформи и практическата им реализация се ражда българската национальноезикова доктрина* (Попова 1994: 24). Проблемът за чистотата на езика бързо излиза извън границите на владее на малцината „просветени“ и се поставя на широко обсъждане от цялото културно общество още през Възраждането. Поетият път на еволюционистично изграждане на езиковите норми по време на Възраждането дава приоритет на комуникативните функции на езика, което до голяма степен обяснява критичното отношение на част от българското общество (особено на по-младото поколение) към опитите за авторитарно налагане на определени езикови средства за сметка на други. Идеологическите проекции върху езика и националистичните увлечения се наказват от българското общество чрез остри полемики и развенчаване на авторитети. Така постепенно се преодолява тесният езиков патриотизъм и авторитаризъм. На дейността на първите български лингвисти трябва да се гледа като на опит за опазване на родните изразни средства и попълване на стиловите регистри. Лингвистичните спорове от периодичния печат прокарват пътя на младите лингвисти към по-реалистична работа с пълноценно

¹³ Нова литература, год. I, 1935, кн. 5, 75-80.

функциониращ книжовен език в посока мощно да въздействат „върху образованието на ума и възпитанието на вкуса у своя читател“, т.е. към организиране на движение за висока езикова култура.

Библиография

- Гладкова 2004:** Гладкова, Х. Езиковата ситуация на границата между две хилядолетия: развойни тенденции в мястото и функциите на книжовния език. – В: *Тенденции и процеси в българския език*. Под ред. на К. Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2004, 5-64.
- Жерев 2007:** Жерев, Ст. *Българското книжовно дружество и възрожденските теоретични възгледи за националния характер на новобългарския книжовен език*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2007.
- Кондрашов ред. 1967:** *Пражский лингвистический кружок. Сборник статей*. Под ред. на Н. А. Кондрашов. Москва, 1967.
- Попов 1982:** Попов, К. *Научното дело на видни български езиковеди*. София: Народна просвета, 1982.
- Попова 1994:** Попова, В. *Българската стилистика до 50-те години на XX век*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Хавранек 1932:** Гавранек, Б. Задачи литературного языка и его культура. – В: *Пражский лингвистический кружок. Сборник статей*. Под ред. на Н. А. Кондрашов, Москва, 1932, 338-377.
- Garvin 1993:** Garvin, P. L. A conceptual framework for the study of language standartization. – *International Journal of the Sociology of Language*, 100/101, 1993, 37-54.
- Elspass 2005:** Elspass, St. Language norm and language reality. Effectiveness and limits of prescriptivism in New High German. – In: *Linguistic Purism in the Germanic Languages*, ed. by Nils Langer and Winifred V. Davies, Berlin, New York, 2005, 20-45.
- Stary 1995:** Stary, Zd. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha, 1995.

